

УДОСКОНАЛЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК УМОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

В умовах ринкової трансформації вітчизняної економіки, радикальних змін у відносинах власності й інституціональних основах державності загалом, розвиток підприємництва набирає особливо-го значення, але у вітчизняній економічній науці проблеми теорії підприємництва розроблені вкрай недостатньо. Отже, необхідно вивчення природи сучасного підприємництва як фактора виробництва, формування підприємницького конкурентного середовища, в розвитку економіки України.

На процес формування, розвитку та стабілізації різних форм підприємництва впливає велика кількість різноманітних факторів, які можна класифікувати за сферою та характером впливу. Об'єктивні фактори, оточуючі організацію в суспільстві, створюють зовнішнє середовище. Зовнішнє оточення впливає на діяльність суб'єктів господарювання через політико-правове соціально-культурне, технологічне, економічне, екологічне, міжнародне середовище. У свій час воно поділяється на базові та доповнюючі. В якості базових виступають: наявність законів, наявність основних компонентів для організації підприємницької діяльності (кошти, приміщення, обладнання, сировина, матеріали та ін.), співвідношення фіскальної та економічної функцій податків, загальна економічна стабільність у державі тощо. В якості доповнюючих: наявність державної підтримки МБ, інфраструктура, яка сприяє розвитку малих підприємств, процедура реєстрації підприємничих структур тощо [5, с. 98].

У той же час зовнішнє середовище включає фактори прямої та посередньої дії. До прямих відносяться: постачальники (матеріалів, капіталів, трудових ресурсів), закони і законодавчі органи, напрямки і механізми ділової діяльності організації, споживачи, власни-

* Кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки і управління економіко-правового факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова.

ки, конкуренти. До факторів посередньої дії — стан економіки, НТП, політичні і соціально-культурні зміни, вплив групових інтересів на підприємництво, вплив міжнародних подій.

Внутрішнє середовище включає: цілі, структуру, завдання, технологію і робочу силу з її професійними здібностями, психологічною готовністю і рівнем мотивації. Тому справжня роль бізнесу полягає у використанні його енергії і ресурсів у діяльності, спрямованій на збільшення прибутку на основі конкурентної боротьби. У світовій економіці виділяють: економічну і соціально-економічну модель бізнесу.

І якщо економічна модель передбачає в якості пріоритетів: виробництво, експлуатацію ресурсів, ринкові рішення, економічну віддачу від ресурсів, індивідуальні інтереси, бізнес як закриту систему, слабку взаємодію з урядовими органами, то соціально-економічна модель — якість життя, збереження ресурсів і гармонію з природою, належний громадський контроль за ринковими рішеннями, збалансовану економічну і соціальну віддачу від ресурсів, суспільні інтереси, бізнес розглядається переважно як відкрита система, активна взаємодія з урядовими органами.

Концепція сучасної підприємницької соціально-орієнтованої економіки західноєвропейських країн розвинутого ринку характеризується: послідовним розвитком її виробничих відносин соціальної орієнтації, наявністю різноманіття форм приватної власності і видів підприємницької діяльності, що вимагає науково спланованої програми державного регулювання виробництва й обліку на рівні макроекономічних процесів, цільовою настановою підвищення продуктивності капіталу досконалим управлінням інноваціями та ін.

На основі положень сучасної економічної концепції підприємницької діяльності побудована соціальна економіка передових розвинутих країн Європейського Союзу і при умові збереження своєї національної господарської ідентифікації, при усій своєрідності підприємницького ринку в кожній з європейських країн йде активний процес формування загальної моделі в рамках соціально-економічного розвитку країн Європейського Союзу.

Пошук власної української моделі підприємництва в умовах переходу до ринку носить декілька затьжний характер, але на основі багатьох досліджень можна зробити висновок, що модель підприємницької економіки, побудована на принципах “федералізму” по

типу країн Європейського Союзу, найбільше відповідає потребам формування власної моделі підприємництва України [14, с.223-227].

Підприємницький тип ринкової економіки соціальної орієнтації визначився ще до кінця першого десятиліття і являє собою перспективний напрямок трансформації економіки України.

Але пошук моделі підприємницьких відносин в Україні вимагає духовного переродження людей на основі принципів демократії і соціальних цінностей ринкової економіки. Сучасна концепція підприємництва соціально-орієнтованої економіки має напрями до формування в людях самостійності, активності; заснування в країні ліберальних, соціальних і правових інститутів, а також нових економічних структур суспільства.

Практика ринкової трансформації економіки протягом першого 10-ліття економічних перетворень в Україні свідчить про необхідність втручання держави у становлення підприємницьких відносин. Вона включає як економічні, так і адміністративні методи.

Аналізуючи засоби регулювання економічних процесів, можна виділити наступні економічні механізми впливу: фінансово-кредитну систему, систему оподаткування, механізм ціноутворення, механізм інвестування, механізм регулювання грошової маси тощо. У цілому засоби економічного впливу на підприємницьку діяльність сприятимуть розвитку в регіонах України виробництва, створюючи передумови для розширення в країні лізингових компаній, підприємницької інфраструктури, як бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів, кредитних спілок та ін.

Адміністративні методи в умовах трансформації економічної системи на шляху до ринку посідають особливе місце в системі державного управління. Вони являють собою спосіб впливу адміністративних органів держави на підприємницькі відносини, спрямовані на збалансованість інтересів суб'єктів господарювання за допомогою встановлення правил і засобів здійснення підприємницької діяльності. У зв'язку з цим можна виділити 4 основних адміністративних напрямки державного регулювання підприємницької економіки: законодавчо-правовий, адміністративний вплив, морально-ідеологічний вплив та адміністративний контроль [15, с.255-260].

В умовах перехідної економіки від державного апарату потрібно оперативне реагування на ситуації, що складаються в економіці сьо-

годення, здатність до прогнозування економічних процесів, особливо увага до становлення підприємницьких відносин.

У структурі сучасної змішаної економіки співіснують і органічно взаємодіють мале середнє і велике підприємництво. Серед них мале підприємництво — вихідний, найчисельніший, а тому й найрозповсюдженіший сектор економіки.

Відмінності між цими трьома видами підприємництва обумовлені "... різним рівнем суспільного поділу праці, характером спеціалізації й усупільнення виробництва, а також вибором технологічного типу виробничого процесу" [4, с.29].

Мале підприємництво являє собою органічний структурний елемент ринкової економіки, який історично і логічно відіграв роль необхідної передумови створення ринкового середовища. Він був первинною вихідною формою ринкового господарювання у виді дрібнотоварного виробництва. Ця специфіка і своєрідне функціональне призначення малого підприємництва здобувають особливе значення для країн, що йдуть шляхом відтворення ринкової системи господарювання. Здатність малого підприємства до структуроутворення ринку висуває задачу його розвитку як першочергового заходу реформування економіки України на її перехідному етапі.

Надія сучасності в Україні — це надія тільки на внутрішні ресурси, на власне підприємництво і особливо малих форм, при активній масовій участі в цьому секторі економічної діяльності народу. Враховуючи досвід інших країн, можна говорити про закономірність початкового розвитку малого і середнього підприємництва, а потім вирішення проблем великого виробництва всіх галузей господарства на макроекономічному рівні. Інші шляхи, як відмічають вчені, та як свідчить практика, приводять до стійкої стагнації ринкових перетворень.

Неповторність характеристики українського підприємництва закладена в духовному потенціалі народного менталітету. У процесі розвитку підприємницьких відносин у період економічної трансформації вона буде здобувати нові якості і поступово наблизитись по змісту і формах діяльності до загальної моделі підприємництва країн ЄС.

При цьому функціонування моделі повинно відбуватися обов'язково з урахуванням соціально-економічних особливостей регіонів,

оскільки ринковий регіоноутворюючий фактор, пов'язаний з особливостями етнічного складу населення і географічного положення територій, розрахований на саморозвиток, формує внутрішньо-регіональні зв'язки та дозволяє розглядати регіон як соціально-економічну цілісність, а, як відомо, доля малого і середнього підприємства вирішується в регіонах [1, с.11].

В Україні відповідно до регіональної Концепції, територія поділена на 10 підприємницьких округів: Столичний, Волинський, Карпатський, Подільський, Центральний, Причорноморський, Кримський, Придніпровський, Донецький, Північно-Східний.

Принцип регіонального розподілу в моделі підприємництва дозволяє: розробити правове забезпечення регіонального підприємництва, визначити стратегічні напрямки розвитку підприємництва у промисловому і господарському виробництві, ефективно впливати на формування конкурентоспроможного економічного середовища у процесі виробництва товарів і послуг, забезпечити можливість активної взаємодії суб'єктів ділової комунікації найбільш повно використовувати інноваційні переваги у вітчизняній економіці. *Наприклад*, столичний підприємницький округ стає центром формування великого корпоративного підприємництва по всіх галузях промислового виробництва, Причорноморський — зовнішньоекономічними підприємницькими зв'язками та забезпеченням морського судноплавства, Донецький — розвиток індустріального комплексу із розгалуженою паливною енергетичною структурою та ін. Вирішальним фактором формування регіональних підприємницьких відносин завжди буде виступати перерозподіл державних і регіональних функцій управління [15, с.255].

Враховуючи сьогоденні умови розвитку господарської самостійності регіонів, мале підприємство виступає важливим чинником, що за сприятливих умов його розвитку має вирішальний вплив на процеси оптимізації структури регіональної економіки зменшення рівня бідності та безробіття в регіоні. Саме тому набуває такої важливості проблема вироблення та реалізації механізму взаємодії держави і суб'єктів МП.

Головним інструментом державної політики підтримки МП на місцях виступають регіональні програми розвитку МП. Заходи регіональних програм спрямовані на вдосконалення нормативно-правової бази МП, фінансово-кредитної та інвестиційної підтримки

МП, створення та вдосконалення інфраструктури підтримки МП, а також інформаційно-рекламної підтримки МП.

Удосконалення регіональної політики сприяння розвитку МП проводиться за активної участі громадських об'єднань підприємців, яких в Україні понад 700. Налагоджуються механізми співпраці між громадськими організаціями і владою на всіх рівнях державного управління.

Практика свідчить про те, що регіональні програми стають дієвим інструментом реалізації державної політики розвитку МП на місцевому рівні. Прийняття Закону України "Про державну підтримку малого підприємства" [10], відповідно до якого затвердження регіональних програм здійснюється органами місцевого самоврядування, сприяло значному посиленню співпраці органів державної влади та самоврядування з питань розробки, затвердження та фінансового забезпечення регіональних програм розвитку МП. Слід відзначити також активізацію громадської підтримки процесів МБ. Але на сьогоднішній день програмні заходи фінансуються головним чином за рахунок позабюджетних джерел на залишковому принципі, що призводить до виконання програм не в повному обсязі.

Реалізація державної регіональної політики розвитку та підтримки підприємства дозволить підвищити роль та відповідальність місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за вирішення покладених на них повноважень та завдань по створенню сприятливого підприємницького середовища в регіонах. Так, *наприклад*, в Одесі у 2002 р. реалізація підприємницької діяльності здійснювалась відповідно до Закону України "Про державну підтримку малого підприємства" та Закону України "Про національну програму сприяння розвитку малого підприємства в Україні". Виконання завдань Програми спрямовувалося на втілення пріоритетів МБ, визначення основних напрямків підприємницької діяльності з урахуванням особливостей міста, виробництво конкурентоспроможної продукції, створення додаткових робочих місць. У рамках програм Одеським місцевим бізнес-центром для підприємців здійснювався правовий патронаж. Всього було надано понад 400 консультацій. Залишався стабільним у переважній більшості галузей народного господарства процес збільшення суб'єктів підприємницької діяльності. За 2002 р. у місті зареєстрова-

но понад 13 тис. суб'єктів підприємницької діяльності, у т.ч. 1,8 тис. — юридичних осіб та 12,0 тис. — фізичних осіб. Це дозволило додатково створити понад 16,0 тис. нових робочих місць.

Станом на 1.01.2003 р. у місті знаходиться на обліку ~ 79,0 тис. суб'єктів підприємницької діяльності, у т.ч.: 28,0 тис. — юридичних осіб; 51,0 тис. — фізичних осіб [11, с.4].

Здійснювалась фінансово-кредитна підтримка МП, що забезпечило подальший розвиток та підвищення їхньої конкурентоспроможності.

Протягом 2002 р. до м. Одеси надійшло інвестиційних коштів на суму 210,0 млн. доларів, значну частину яких (32,8%) направлено на розвиток торгівлі та харчової промисловості. Всього зовнішньоекономічну діяльність в м. Одесі здійснювали понад 1,5 тис. суб'єктів підприємницької діяльності. За 2002 р. райадміністраціями міста суб'єктам підприємницької діяльності для організації роботи було надано 451 нежитлове приміщення виробничого та невиробничого призначення, загальною площею 18 тис. кв. м [11, с.4].

Але сьогодні настає час переходу від політики підтримки через політику розвитку до політики партнерства. Довгостроковою перспективою є перехід від партнерства до розуміння держави як механізму реалізації інтересів сектору МП [6, с.46].

Можна вивести два основних принципи, які забезпечують більш ефективний рівень політики відносно МБ:

1. Принцип відповідності, що забезпечує зворотний зв'язок з сектором МП, достовірну інформацію про проблеми та реальні потреби сектору та можливість вести діалог про проблеми, інтереси та права МП.

2. Принцип тиску — заснований на активному звертанні уваги на свої проблеми й інтереси, а також захист прав підприємців МБ.

Однією з головних передумов активного формування підприємницького сектора є інституціональне забезпечення в господарській системі усіх форм економічної свободи. Всебічне дослідження природи підприємництва як фактора виробництва дає можливість впливати на умови його становлення й ефективного функціонування.

Парадигма свободи економічної підприємницької діяльності в майбутньому обов'язково буде пов'язана з умовами соціальної ринкової економіки, що уявляє собою тип змішаної економіки. Уся су-

часна практика підприємницької діяльності буде орієнтована на таку перспективу знаходження економічної свободи.

Відносно до норм правовідносин економічної діяльності серед країн – членів Європейського Співтовариства, на підставі Римського Договору, що вступив у силу в 1957 р., установлені чотири складових свободи економічної діяльності: 1). Свобода пересування робітників; 2). Свобода ділового обґрунтування; 3). Свобода надання й одержання послуг; 4). Свобода переміщення капіталу [9, с.74].

У підприємницькій діяльності економічна свобода підприємця і споживача органічно пов'язані між собою. В безперервності ділових відносин виробника і споживача знаходиться джерело високої продуктивності підприємницької економіки.

Становлення підприємництва в умовах ринкової трансформації економіки України вимагає особливої уваги щодо перетворення відносин власності як до головного напрямку економічного реформування АКС, де вирішальна роль приділяється формуванню інституту приватної власності.

Досвід країн перехідної економіки Східної Європи: Польщі, Угорщини, Словаччини, Чехії, Прибалтійських країн переконливо показує, що жорстке керівництво на рівні регіонів може забезпечити підйом економіки за рахунок зміни форм власності, проведеної на основі економічних пріоритетів регіонів.

Однак приватизація в Україні не стала відчуженням державної власності, а по суті стала процесом перерозподілу власності, що не могло не позначитися на результатах реформування відносин власності і особливо на економічному середовищі, необхідному для розвитку малого і середнього підприємництва. (Про це свідчать найнижчі показники процесу створення МП в Україні в порівнянні з іншими країнами перехідної економіки). Тому становлення вітчизняного підприємництва, трансформації відносин власності повинні враховувати негативи приватизації в процесі подальшої практики перебудови власності.

Важливе значення в процесі перебудови має реструктуризація як забезпечення адаптації підприємств до умов ринкових відносин перехідної економіки за допомогою заходів підприємницького менеджменту чи підприємницького управління.

Не менш важливого значення набувають в сьогоденні проблеми формування конкурентного середовища, тому що підприємницька

конкуренція сприяє прагненню підприємців до вдосконалення усіх параметрів підприємницького типу господарювання: інноваціях у виробництві і управлінні, що відповідають сформованому попиту і ринковій ситуації непрогнозованого ризику.

У діяльності малого і середнього підприємства підприємницька конкуренція займає особливе місце. Мале і середнє підприємство дозволяє створити таке конкурентне середовище, де успішно вирішуються проблеми технологічного переозброєння, вдосконалення комунікативних зв'язків, взаємодії малих підприємств між собою як по лінії кооперації у виробничій діяльності, так і в обслуговуванні. Воно відіграє вирішальну роль у формуванні економічних передумов конкурентного середовища, тому що мале підприємство — це особливий тип господарювання побудований на змаганні суб'єктів; життєва потреба діяльності полягає в тому, щоб оперативно реагувати на кон'юнктуру ринку, розширюючи асортимент продуктів виробництва; умови вузької спеціалізації і використання нових технологій, досягнень науки і техніки підривають монополізацію великих підприємств та інше.

З метою налагодження функціонування цієї сфери необхідно: упорядочити мікрофінансове кредитування та антимонопольне регулювання.

Конкуренція у підприємницькій діяльності будується у першу чергу навіть не на прагненні допомогтися вигідніших умов виробництва і збуту продукції, а на удосконалення його високої якості. У сучасній ринковій економіці — це головний механізм підвищення ефективності в діяльності підприємства. Керівництво якістю розробляється з урахуванням таких принципів, як: орієнтація на споживача; охоплення всіх стадій життєвого циклу продукції; поєднання забезпечення, управління і поліпшення якості [18, с.284-285]. Провідну роль у визначенні вимог, пропонуваннях щодо якості продукції, відіграє маркетинг.

На сучасному етапі конкуренція як форма стану природних взаємин суб'єктів підприємницької діяльності в умовах ринкової трансформації України протягом 10 років незалежності знаходиться в початковій фазі розвитку. Головною причиною відставлення розвитку конкурентних відносин є спадщина високого рівня монополізації економіки минулого в умовах панування ідеології виробництва, що ґрунтується на суспільній і державній власності. Тому тільки на ос-

нові формування умов конкурентного середовища через впровадження комплексної програми економічного й адміністративного стимулювання розвитку підприємницького сектора економіки можна розраховувати на її оздоровлення й інтеграцію у світову економіку. Природно, що цю задачу неможливо виконати без ефективної діяльності державної влади на центральному, регіональному і місцевому рівнях з регулюванням економіки і взаємодії з підприємством. Наскільки вмілим і ефективним буде державне управління економічними процесами, настільки успішно відбудуватиметься формування підприємницького ділового середовища.

Державне регулювання визначається сутністю стратегії державної економічної політики і здійснюється за допомогою механізму оперативного управління діяльністю суб'єктів ринкової економіки [3, с. 14-17]. Одночасно воно являє собою сукупність функцій державної влади, спрямованих на досягнення цілей і забезпечення узгодженості в правовому полі діяльності органів державної влади [8, с. 11].

Важливе значення на шляху розвитку і діяльності підприємництва мають нормативно-правові акти Президента України: Указ Президента України від 28.07.1997 р. "Про створення державного комітету України з питань розвитку підприємництва", Указ Президента України від 03.02.1998 р. № 79/98 "Про усунення обмежень, що стримують розвиток підприємницької діяльності", Постанова Кабміну від 30.07.1998 р. № 1188 "Про створення Міжвідомчої Ради з питань підприємницької діяльності", Постанова Кабміну № 1310 "Про порядок оскарження центральними органами виконавчої влади, главами місцевих держадміністрацій рішень Держкомпідприємництва та ін.", Указ Президента "Про деякі заходи для регулювання підприємницької діяльності" від 23.07.1998 р., Указ Президента України "Про державну підтримку малого підприємництва" від 12.05.1998 р., та "Про спрощену систему оподаткування, обліку і звітності суб'єктів малого підприємництва від 03.07.1998 р. зі змінами від 28.06.1999 р.

Для посилення ефективного впливу на економічні і соціальні процеси в інтересах прискореного розвитку підприємництва було оголошено Указ Президента України "Про введення єдиної державної регуляторної політики у сфері підприємництва 89/2000 від 22.11.2000 р. та Закон України "Про національну програму сприяння розвитку малого підприємства" [7], яка має динамічний характер.

Метою програми визначено забезпечення сталого розвитку малого підприємства як невід'ємного сектора ринкової економіки та головного чинника створення нових робочих місць.

Програма розвитку малого підприємництва в Україні, яка була розроблена відповідно до положень Концепції державної політики розвитку малого підприємництва включає фінансово-кредитну, матеріально-технічну та інноваційну підтримку малого підприємства, кадрове і наукове забезпечення розвитку МБ, організаційне забезпечення та міжнародну фінансову і технічну допомогу. Основними етапами Концепції є: *1-й етап* — реалізація заходів, спрямованих на удосконалення нормативно-правової бази забезпечення інформаційних та консультаційних послуг, розвиток мережі бізнес-інкубаторів, техно-парків тощо; *2-й етап* — формування "критичної маси" (10-12 підприємств на 1000 чоловік) малого підприємництва; *3-й етап* — значне збільшення обсягів виробництва товарів і послуг, що надаються малими підприємствами [1, с. 10].

Орієнтовно можна вважати, що нині Україна перебуває на першому етапі становлення і розвитку МП.

Зазначені документи стали дієвим засобом у реалізації основних положень Послання Президента України до Верховної Ради України на 2000-2004 рр. [16].

Однак для того, щоб МБ зайняв, як в інших розвинених країнах світу, належне місце, потрібно, принаймні, дві умови: можливість розширеного відтворення капіталу і затребуваність результатів праці [2, с. 46].

У цьому аспекті велике значення має різнопланова фінансова підтримка малого підприємництва. В аналітичній доповіді "Підприємство і регіон: тенденції взаєморозвитку" фіксується значна кількість фактів допомоги суб'єктам сектора МБ як на місцевому, так і на державному рівнях за рахунок бюджетних і залучених коштів. Серед них — всі відомі види фінансово-кредитної підтримки суб'єктів малого підприємства.

В Україні закладено основу системи фінансово-кредитної підтримки малого бізнесу: декларуються і практикуються майже всі види державної, недержавної та змішаної підтримки, впроваджується механізм гарантування кредитів, розроблюються комплексні, державні та регіональні програми, спрямовані на стимулювання розвитку сектора МП.

Разом з тим, показники економічного зростання і розвитку пояснюються не завдяки діючій моделі регулювання економікою чи прогресивності її інструментів і важелів, а всупереч їм, тому що найвищих показників економічного зростання Україна досягла при регресивній за своєю суттю системі оподаткування, нерегульованості відносин власності, відсутності механізмів правового захисту від знецінення праці, низьких нормах соціальних гарантій та ін.

Сьогодні ми можемо констатувати, що, незважаючи на зріст економічних показників, дефіцитність фінансових ресурсів не зменшується. Навпаки дебіторська і кредиторська заборгованість продовжує зростати. Як і в попередні роки майже половина підприємств залишається збитковою [13, с. 46].

Всього в Україні на 01.01.2003 р. діяло 233,660 тис. малих підприємств, на 10 тис. осіб наявного населення припадало 48 малих підприємств, в той час, коли у США — 742, в Японії — 496, Німеччині — 370, Франції — 350 [2, с. 20]. Найбільше розповсюдження малі підприємства мають у сферах торгівлі та послуг. Тобто державна підтримка має слабке практичне втілення, тому що вона повинна бути не спонсором, а загальним стимулятором, регулятором і контролером.

Отже, перспективи розвитку МБ визначатимуться тим, наскільки ефективно в Україні вирішуватимуться питання оздоровлення фінансів, особливо у виробничій сфері, розширення платоспроможності суб'єктів економіки насамперед за рахунок легалізації їхніх доходів, створення мотиваційного середовища для інвестицій у виробництво, тобто від результативності реформування системи оподаткування, регулювання доходів, зайнятості та ресурсовтрат.

Література:

1. Бабич Л.М. Науково-правові основи формування малого бізнесу в Україні // Актуальні проблеми економіки. — 2002. — № 8. — С. 10.
2. Базилук А.В. Фінансові важелі розвитку малого бізнесу в Україні // Актуальні проблеми економіки. — 2002. — № 8. — С. 18.
3. Богиня Д., Волинский Г. Государственное регулирование переходных процессов. Экономика Украины. — 1999. — № 5. — С. 14-17.
4. Варналії З.С. Мале підприємництво: основи теорії і практики, К. Т-во "Знання" ЖОО. — 2001. — С. 29.
5. Комарницький І. Вплив системи факторів на формування та розвиток підприємництва // Регіональна економіка. — 2002. — № 3. — С. 97-99.
6. Кузнєцова І.С. Розрахунок тенденції розвитку малих підприємств в Україні // Актуальні проблеми економіки. — 2002. — № 2. — С. 45.

7. Національна програма сприяння розвитку малого підприємства в Україні на 2000-2001 рр. Закон України.

8. Оболенский А. Ю. Организационный механизм регулирования экономики. Автореферат докторской диссертации. Национальная Академия наук Украины. — Донецк. — 2001. — С. 11.

9. Петров Р. Правовое регулирование предпринимательской деятельности в Европейском Сообществе. Малый и средний бизнес. — К. — 1999. — № 5,6. — С. 74.

10. Про державну підтримку малого підприємства. Закон України, № 2063-III від 19.10.2000 р.

11. Програма соціально-економічного розвитку, м. Одеси на 2003 р. — Думська площа. — № 7. — 21 лютого 2003 р.

12. Прутська О. Историчний досвід розвитку підприємництва в Україні // Економіка, фінанси, підприємство. — 2002. — № 9. — С. 32.

13. Сизоненко В. Теорія підприємства: здобутки і проблеми дослідження // Економіка України. — 2002. — № 9. — С. 45.

14. Узунов В. Н. Развитие предприятия на современном этапе. Монография. — Симферополь. — 2001.

15. Узунов В. Н. Система экономических методов государственного регулирования предпринимательской экономики переходного периода в Украине. Культура народов Причерноморья. — Симферополь. — 2001. — № 21. — С. 258-260.

16. Україна — поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної і соціальної політики на 200-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. — Рядовий кур'єр. — № 16. — 28.01.2000 р.

17. Ходов Я. О структуре МБ и особенностях его мотивации // Вопросы экономики. — 2002. — № 7. — С. 147.

18. Чернега О. Проблеми державної підтримки виробників // Економіка України. — 2002. — № 5. — С. 36.

19. Эджуорт Ф. И. Математическая психология — экскурс в высшие сферы новой теории. — М.: Дело, 1999. — С. 284-285.